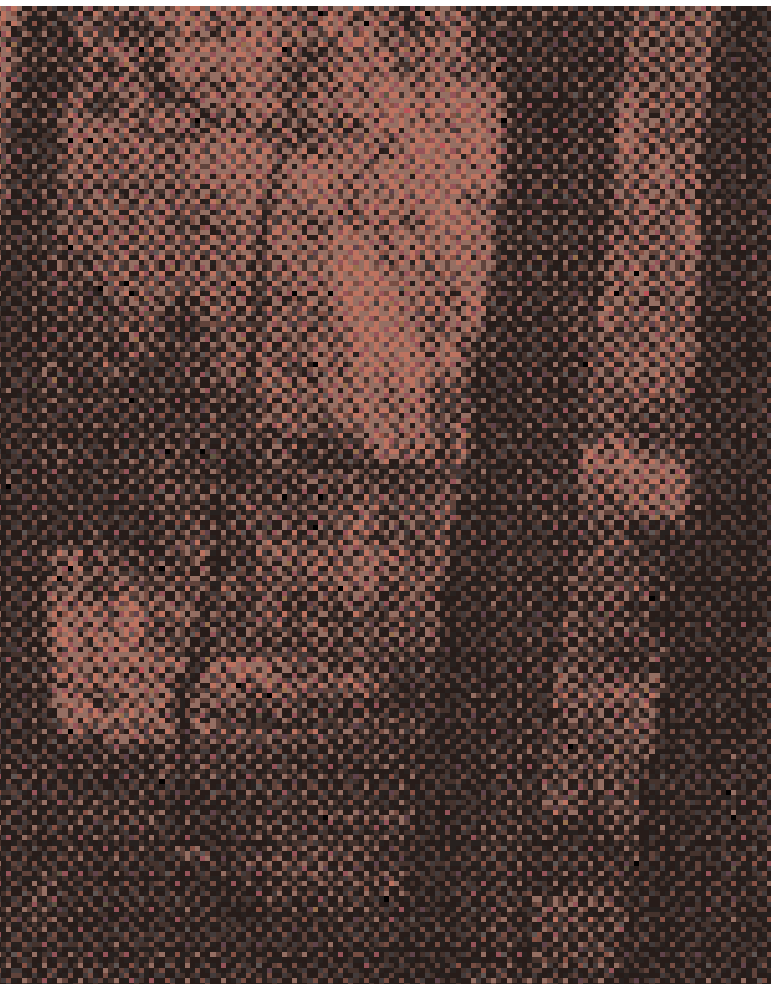

Manuel Sanchis Guarner i Francesc de Borja Moll

Aina Moll

Manuel Sanchis Guarner (València 1911-1981) i Francesc de Borja Moll (Ciutadella 1903-Palma 1991) són dos personatges singulars que han tingut un paper de gran importància en la història de la llengua i la cultura catalanes del segle XX, especialment al País Valencià i a les Illes Balears, respectivament. Juntament amb els principals Joan Coromines (Barcelona 1905-Pineda de Mar 1997) i Ramon Aramon (Barcelona, 1907-2000), constitueixen quatre puntals de la Filologia catalana del segle passat, continuadors d'una manera o altra de la tasca de Fabra i dedicats en cos i ànima a l'estudi i la defensa de la nostra llengua i de la cultura que ha vehiculat. L'atzar —o la Providència— volgué que nasquessin en l'espai de menys de deu anys; que tinguessin una vida llarga i fructífera i que fossin companys i amics —sovint allunyats per les circumstàncies— al llarg d'una etapa especialment complicada i difícil de la nostra història, marcada dramàticament per la guerra civil i per la llarga dictadura que la seguí.

Fins als inicis dels anys trenta, en què s'inicia o pren forma adulta la seva relació, les vides de tots quatre havien seguit camins paral·lels. La de Sanchis, però, té molts elements comuns amb les dels dos barcelonins: tots tres eren fills de família acomodada i amb forta presència dins el món cultural

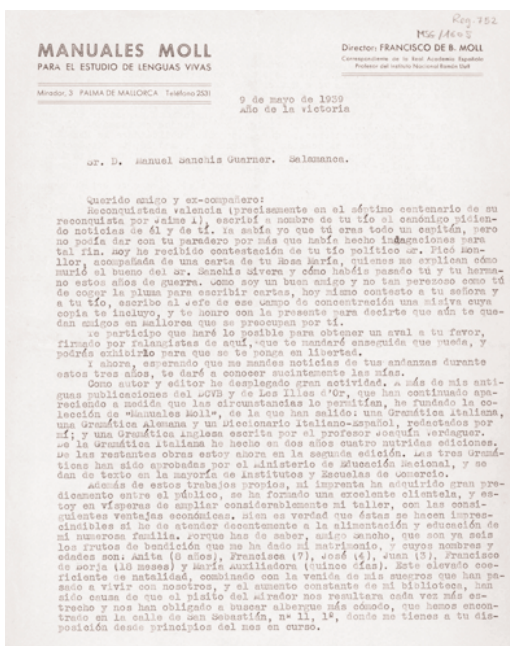
i polític de l'època; seguiren brillantment el currículum acadèmic que corresponia al seu estatus (estudis a la Universitat de la seva ciutat d'origen, ampliat després en altres Universitats, i iniciació en la investigació sota la direcció de grans mestres), s'incorporaren de ben joves a l'activitat política nacionalista i tenien perspectives d'un futur brillant, que més tard la guerra civil truncaria brutalment. Moll, en canvi, seguí una trajectòria particular i probablement irreplicable que el menà, des de la vida reclosa d'un infant sobreprotegit i suposadament malaltís en una llar menorquina modesta on dominava la creativitat artística i l'amor a la lectura però en un clima absolutament castellanitzat, passant per la vida de seminarista extern a la seva Ciutadella natal, fins a la llar de Mossèn Alcover, que fou per a ell la “universitat particular” on es formà com a filòleg en un règim de treball “conventual” i s'inicià en la investigació.

Cenyint-nos a la trajectòria dels nostres dos personatges fins al moment que feren coneixença, podríem dir que són diferents en tot: origen, ambient familiar, activitat social, caràcter (obert i expansiu, el de Sanchis, i extraordinàriament tímid el de Moll, però tots dos alegres i amb sentit de l'humor), etc. En la formació de tots dos trobem la influència determinant d'un canonge de renom: Josep Sanchis Sivera en el cas de Sanchis, i Antoni Mª Alcover i Sureda en el de Moll; però la influència del valencià era de tipus familiar i la del mallorquí fou fruit de l'atzar. Sanchis Sivera, oncle de Sanchis Guarner i tutor seu des que quedà orfe de pare a l'edat de cinc anys, era un personatge important dins la societat valenciana —com a eclesiàstic, valencianista i erudit de renom amb nombroses obres sobre temes diversos— i molt ben relacionat amb els intel·lectuals del Principat; i també era un gran humanista i un viatger entusiasta. Guiat per ell, Manolo Sanchis, que l'acompanyà en els seus llargs viatges estiuencs, conegué des d'infant bona part d'Europa i de les seves riqueses artístiques i culturals, i personatges importants del Principat, com Fabra, Rubió o Casacuberta, tingueren ocasió de conèixer-lo d'infant i de veure'l créixer.

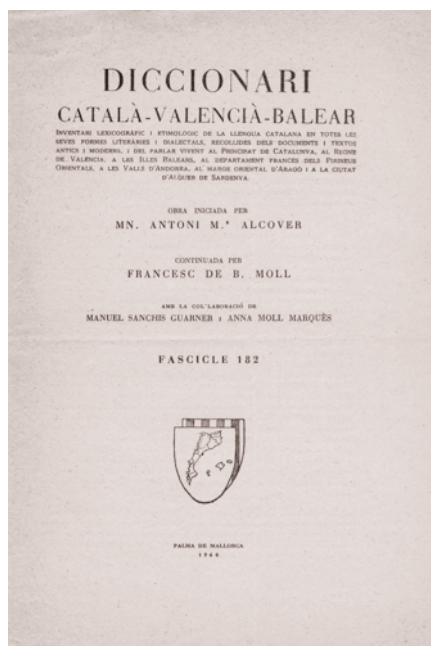
En canvi, Alcover irrompé providencialment en la vida de Moll quan aquest, seminarista de tretze anys, participà amb un grup de companys en una enquesta del canonge sobre el llenguatge menorquí, que trasbalsà la seva visió del món descobrint-li i fent-li estimar la llengua pròpia que fins llavors havia ignorat; i quatre anys més tard, tot just sortit del Seminari, Alcover el cridà al seu costat i el vinculà a la seva obra d'una manera que havia de ser definitiva. Sense aquesta segona circumstància providencial, és probable que Moll —que als 17 anys ni tan sols havia anat fins a Maó—, no hagués arribat a sortir mai de la seva illa natal.

En aquell moment, però, el canonge filòleg ja no era el personatge que amb la seva *Lletra de convit* abraçava d'entusiasme i fervor patriòtic els catalans de tot el territori amb el seu projecte de “diccionari exhaustiu del català”, i que durant la primera quinzena del segle tingué un paper decisiu en el naixement i l'orientació de la Filologia catalana gràcies a la seva enorme capacitat de mobilitzar voluntats, a l'assessorament científic del professor Bernhard Schädell i al suport del President Prat de la Riba a les seves iniciatives; el que creà una gran xarxa de col·laboradors, organitzà i presidí el Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana del qual celebrem enguany el centenari, fou el primer President de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans —que tingué en el *Diccionari* la seva obra emblemàtica— i aconseguí interessar les grans figures internacionals de la Filologia en l'estudi del català. Ben al contrari: després d'una lamentable sèrie de desacords, enfrontaments, “manifests”, manipulacions i peripècies diverses, davant les quals hom no es pot estar de comentar: “misèries humanes!”¹, el canonge estava profundament enemistat

1. Vegeu-ne un relat detallat i força objectiu en MOLL1962: 160-227. També podeu fer-ne el seguiment tal com els presenta Alcover, en el BDLC, vols. 10 i 11.

Carta de Moll a Sanchis (1939).

Un dels fascicles del *Diccionari Català-Valencià-Balear*.

amb els seus antics companys de l'Institut d'Estudis Catalans i era vist com “l'enemic número 1 del catalanisme” pels mateixos que l'havien aclamat com a “apòstol de la llengua catalana” —inclosos els seus antics amics de la intel·lectualitat mallorquina—, i l'atorgament de la subvenció del Ministeri d'Instrucció Pública per al Diccionari, aprovada al Parlament espanyol amb el vot en contra dels parlamentaris catalanistes, havia acabat d'enverinar la situació. Així fou com, durant molts anys, Alcover dugué endavant la seva obra amb el suport del poble senzill i dels enemics tradicionals del català i amb l'hostilitat dels seus defensors naturals, dels quals Moll restà naturalment allunyat (segurament, el seu mèrit principal, a part del treball científic, és haver suavitzat les asprors del caràcter del seu mestre en vida d'aquest i l'hostilitat contra la seva obra després de mort). Així, els nostres protagonistes no tingueren ocasió de conèixer-se al País Valencià —que Moll visità amb Alcover en diverses ocasions— ni a Barcelona, on tots dos anaren sovint, sinó a Madrid.

La primera trobada i els temps feliços de l'ALPI

Va ser a la primavera de 1933, i més concretament a la segona quinzena d'abril². Feia quinze mesos de la mort d'Alcover, i Moll, que s'havia compromès públicament a continuar la seva obra, maldava per trobar suport en institucions i amics³ mentre continuava treballant en la redacció i publicació del Diccionari. En aquella ocasió, anà primer a Barcelona, on s'entrevistà amb Fabra⁴ i féu coneixença amb Joan Coromines, i després a Madrid, per tal de conèixer personalment Menéndez Pidal i els seus

2. Vegeu MOLL 1934: 77, i CORTÉS 2002: 88 (on figura 1934 com a data de la trobada, però deu tractar-se d'una errada tipogràfica, ja que les dates següents coincideixen amb les de Moll).

3. Vegeu en MOLL 1970: 256-260 les “primeres passes per fer sobreviure el Diccionari”.

4. Es coneixien des de la reconciliació de Fabra amb Alcover, l'any 1926, a la qual Moll assistí; i durant 1932, a petició de Moll, Fabra havia fet diverses gestions per a

vincular novament el Diccionari a l'IEC, que finalment fracassaren (Moll 1970:262-263).

col·laboradors del *Centro de Estudios Históricos* —Américo Castro i T. Navarro Tomàs—, dels quals es considerava “deixeble, llunyà però aplicat” i amb els quals mantenia relació epistolar des que li publicaren la traducció castellana del Llatí Vulgar de Grandgent, l’any 1927 Volia agrair-los el suport que li havien donat en diferents ocasions, i sobretot el fet d’haver encapçalat, després de la mort d’Alcover, la “declaració col·lectiva de romanistes europeus a favor de la continuïtat del Diccionari”⁵ i els seus esforços per a fer-la efectiva. Fruit d’aquella visita fou el compromís de participació en les enquestes del projecte de l’*Atlas Lingüístico de la Península Ibérica* (ALPI) que Navarro Tomàs havia començat a organitzar, i la coneixença amb Sanchis Guarner, deixeble d’ells —com pocs anys abans ho havien estat Aramon i Coromines— com a becari de la *Junta para Ampliación de Estudios*. Ells dos formarien, després d’un curset preparatori, la parella d’enquestadors de tot l’àmbit de la llengua catalana.

Aquest curset i les pràctiques d’enquesta per terres castellanes tingueren lloc a l’abril de 1934⁶ i crearen entre els “atlàntics” uns llaços perdurables d’amistat —Moll, que havia treballat sempre amb filòlegs madurs, era feliç de trobar-se per primera vegada en un ambient d’universitaris joves, alegres i dotats d’esperit científic, “que obraven tan conscienciosament en fer obra de ciència com en *correr una juerga*”, i les alegres “aventures dels atlàntics”, contades en família, feren més tard les delícies dels seus fills. La relació fou especialment estreta entre Sanchis i Moll, units pel mateix amor per la llengua (amb una predilecció especial per la del País Valencià, que Moll ja havia compartit amb Alcover), i amb qualitats i trets de caràcter que es complementaven: Moll admirava el caràcter de Sanchis, el seu brillant currículum universitari i el coneixement directe de països, monuments i obres d’art que ell havia admirat des de la infantesa a través de llibres d’art i de geografia; i Sanchis admirava la formació filològica del seu company, adquirida de manera semiautodidàctica, i el coratge amb què enfrontava el compromís de dur endavant el Diccionari, enmig d’innombrables dificultats. L’amistat s’afermà en els viatges d’enquesta de 1934 i 1935 —rics també en anècdotes i peripècies⁷, durant els quals Sanchis compartí les esperances i les decepcions del seu company respecte de les gestions que es continuaren fent a favor del Diccionari a Madrid i a Barcelona (aquestes, amb participació de Fabra, Aramon, Coromines i Joan Mascaró Fornés) i que els Fets del Sis d’Octubre de 1934 feren fracassar d’una manera que resultaria definitiva. El *Centro de Estudios Históricos* patí també les conseqüències d’aquells Fets, i les enquestes projectades per al 1936 ja no pogueren dur-se a terme; però els curts períodes de convivència —menys de sis mesos, al llarg de tres anys— havien forjat entre ells una amistat (la “fraternitat de l’ànima, que més que la de sang, uneix les vides”, en paraules de Costa i Llobera) que seria perdurable. Tret d’aquells mesos de companyonia, Sanchis a Madrid i Moll a Mallorca continuaren amb èxit el seu camí professional⁸, fins que l’alçament del 18 de juliol del 36 trasbalsà les seves vides, com les de tants d’altres.

5. L’únic filòleg català entre els signants d’aquesta Declaració, reproduïda al BDC, XV: 145, fou Ramon Aramon, en tercer lloc, després de Menéndez Pidal i Américo Castro.

6. Vegeu detalls de la visita i del curset, incloses les pràctiques per terres castellanes en MOLL 1970: 277-281, i de la visita i la distribució de tasques d’enquesta en CORTÉS: 2002: 88-89.

7. Vegeu MOLL *loc. cit.*: 281-82 i 294-98, i CORTÉS *loc. cit.*: 90, 92, 93.

8. Sanchis s’especialitzà en fonètica i publicà diversos articles sobre el valencià —el d’*Análisis Fonético del Valenciano literario*, en col·laboració amb T. Navarro Tomàs— i, amb gran èxit, el seu primer llibre, *La lengua dels valencians*, que tanta i tan bona influència ha tingut en el desenvolupament del valencianisme; i Moll continuava treballant en el Diccionari i la impremta, publicava els primers volums de la col·lecció “Les Illes d’Or”, rebia en tres anys successius el premi de Filologia de l’Institut d’Estudis

Catalans i al gener de 1935 entrava com a corresponent a l’Acadèmia Espanyola a proposta de Menéndez Pidal —a l’abril de 1936, l’IEC acordà també, a proposta de Fabra, fer-lo corresponent (vegeu a l’*Epistolari Joan Coromines-Francesc de B. Moll*, a cura de Josep Ferrer i Joan Pujadas, Fundació Pere Coromines, 2000, la carta núm. 12, de 26 d’abril de 1936, en què Joan Coromines informa Moll d’aquest nomenament i de la visita que Fabra, Casacuberta i ell mateix feren al conseller de Cultura, Ventura Gassol

Amb Moll i el poeta de l'Alguer, Rafael Catardi (Cala Murta, Formentor, 1957).

Moll, Sanchis i Rosa Cabanilles a Basilea (Suïssa, 1976).

Durant tota la guerra civil estigueren incomunicats⁹. Moll restà a Mallorca —on la rebel·lió triomfà des del primer moment—, sense contactes amb els seus amics de Barcelona i Madrid (ni amb la seva família de Menorca, incloses les dues filles grans), tret d'alguna carta escadussera¹⁰ que sovint arribava mesos després de ser enviada. Després vingueren els complicats intents de represa de relació, la localització dels amics —Coromines, exiliat a França (després passaria a Mendoza, i finalment a Chicago); Aramon, malalt i desposseït del seus càrrecs; Sanchis a la presó de Montolivet, etc. Represa la correspondència amb aquest, Moll li envià a la presó, entre altres llibres, els seus manuals d'alemany, que ell estudià a fons —fins a capacitar-se per a ensenyar-lo— i que li serviren per a traduir al castellà el llibre de Thede sobre l'Albufera de València. Al 1941 apadrinà, des de la presó, el setè dels “Mollets” —per al qual proposà el nom de Víctor—, i des d'aleshores parlaren sovint en les seves cartes de reunir-se a Mallorca tan aviat com Sanchis eixís de la presó. Aquell feliç moment es féu esperar encara més d'un any, però arribà a finals de desembre de 1942.

Per un d'aquells fets providencials tan abundosos en la història del Diccionari, Moll pogué oferir-li immediatament feina remunerada al seu costat, gràcies a una oferta reiterada d'ajuda de l'industrial Enric Pérez Capdevila (vell amic, subscriptor del Diccionari des de l'inici, i que l'any 1935 havia inaugurat la llista de “protectors insignes”), per a la qual trobaren aleshores una fórmula adequada¹¹. Per tal de complementar un sou forçosament minso, aconseguí que el director de l'Institut Femení Joan Alcover nomenàs Sanchis Guarner professor interí d'alemany.

en demanda d'una subvenció per al Diccionari.

9. Vegeu els avatars de cadascun en MOLL 1975, cap. II (*Els anys tràgics*) i CORTÉS 2002 cap. 4 (*Del front a les presons franquistes*).

10. Vegeu, per exemple, la de Coromines de 17 de novembre de 1937 (*Epistolari...*, carta 14), sense indicació de procedència [Barcelona] i amb les característiques que es mantindran a

la postguerra fins ben avançada la dècada dels quaranta: escrita en francès —a partir de la tardor de 1939, ho faran en castellà—, sense cap al·lusió a la guerra, i dissimulant els noms amb deformacions o amb al·lusions orientatives: “M. Fabre”, “Aramond”, “Garnier”, “l'éditeur de la collection Nos Classiques” —en altres cartes, “Maisoncouverte”—, etc.

11. La fórmula consistí en un préstec sense interessos, que aquest senyor faria efectiu a mesura que li entreguessin original del Diccionari, a raó de tant per pàgina, “a retornar quan l'obra donés beneficis”, la qual cosa, en uns moments en què no se sabia si la publicació es podria reprendre mai, tenia tot l'aspecte de “lliuraments a fons perdut”, si bé Moll tingué la satisfacció de poder anar

El dolç exili de Mallorca

Amb la tranquil·litat de tenir feina del seu gust assegurada, Sanchis i la seva esposa Rosa Cabanilles arribaren a Mallorca el primer de març de 1943 per a una estada de durada incerta —mai no abandonaren el propòsit de tornar a viure a València—, però que es preveia llarga. S'instal·laren en bon principi a can Moll mateix (al cap d'uns mesos llogaren un pis moblat, petit i fosc, al carrer de la Llum —ironies de la nomenclatura urbana!— i al cap d'un parell d'anys un pis buit, modern, a la porta de Sant Antoni, on portaren els seus mobles de València). Moll vivia en un pis enorme del carrer de Sant Sebastià, al barri de la Seu, que allotjava una nombrosa família —el matrimoni, els set infants, que dos anys més tard serien vuit, i els sogres— i que era al mateix temps la seu de l'Obra del Diccionari i de la incipient Editorial Moll. Allí foren rebuts amb gran goig, esdevingueren automàticament “el tio Manolo i la tia Rosa” i es veieren agombolats en un clima d'alegria dins la Mallorca fosca de postguerra on la vida era difícil —escassetat d'aliments, cartilla de racionament, cues per a obtenir aliments o llenya...— i on ningú no gosava piular.

L'endemà mateix de l'arribada, els dos amics començaren a treballar junts en el Diccionari segons el pla establert: Sanchis prepararia els materials (un treball complex, que Moll (1975) descriu detalladament i que només un especialista podia fer), i a partir del seu treball, Moll en faria la revisió i la redacció definitiva. Era una feina engrescadora per a Sanchis, i per a Moll una gran ajuda, i la feien perfectament conjuntats, sense deixar-se distreure per l'activitat dels infants, que corrien per dins el despatx com per tota la casa i s'enfilaven a les prestatgeries. Sanchis començà a col·laborar també a les tasques d'edició (aquell any publicaren *El somni encetat* de Miquel Dolç, el primer llibre d'autor vivent editat en català a la postguerra) i ja no deixaria de fer-ho fins al seu retorn a València. Allà féu coneixença i bona amistat amb els lletraferits que freqüentaven la casa —poetes com Miquel Ferrà, Miquel Fortesa i Guillem Colom; personalitats com Joan Pons Marquès i Joan Mulet; periodistes i industrials com Miquel Marquès i Miquel Arbona, etc. i molt especialment amb Bernat Vidal i Tomàs, l'apotecari de Santanyí, erudit, escriptor, i dinamitzador de la vida cultural del seu poble— i participà en totes les seves iniciatives.

A l'octubre, Sanchis s'incorporà a l'Institut Joan Alcover, instal·lat al pis superior del mateix edifici que el Ramon Llull, on ensenyava Moll —tots dos hi treballarien com a professors interins d'alemany fins al 1955, en què esdevingueren adjunts per oposició entre interins; i en suprimir-se la càtedra d'alemany dels seus instituts i ser homologats com a professors de francès, compartirien les dificultats d'adaptació al canvi¹². Així quedà definitivament encarrilada l'etapa de la seva vida com a “ciutadà de Mallorca”.

Aquesta vida fou molt dura fins a finals de 1948: estàvem encara en plena postguerra, i patíem dificultats considerables de caràcter material, i sobretot social —traves per a qualsevol reunió, problemes greus amb la censura i marginació absoluta del català en els usos públics—, però tenia l'al·licient de lluitar dia a dia contra els obstacles i anar guanyant lentament posicions. Les visites isolades entre amics, com les que rebíem a Can Moll, esdevingueren reunions de gent de confiança unida per l'amor a la llengua i a la cultura, per damunt o al marge de la ideologia de cadascú: les classes clandestines de català, i especialment les “tertúlies literàries” a Can Massot i Can Colom i de manera esporàdica a d'altres llocs, i més tard els Aplecs dels “Amics de les Lletres”, foren elements importants de la resistència cultural a

pagant aquest deute i algun altre fins a quedar cabal “al cap d' anys, quan l'obra ja estigué consolidada i don Enric ja era mort”.

12. Vaig ser alumna d'alemany de Sanchis en el Batxillerat superior: unes classes “familiars”, amb no més de tres alumnes per curs,

motivades per la matèria, i el vaig substituir temporalment —i posteriorment vaig ocupar el seu lloc— en unes classes de francès massi-

Mallorca i ocasió de trobada amb poetes del Principat¹³, amb el Pare Batllori i amb els valencians Xavier i Vicent Casp i Miquel Adlert —aquests, probablement per mediació de Sanchis, que aviat esdevingué un dels puntals d'aquestes activitats, com Miquel Marquès Coll, Miquel Arbona o el mateix Moll. I quan Coromines escriu a Moll, a l'abril de 1946, i li proposa que ell o Sanchis vagin a ocupar la càtedra que deixa lliure a Mendoza per passar a Xicago, tots dos refusen l'oferta¹⁴.

Al 1947, tots dos reprenen junts, en tres etapes¹⁵, les enquestes per a l'ALPI, que Menéndez Pidal impulsava des de Madrid¹⁶ —tres anys després, Sanchis es desplaçaria amb Rodríguez Castellano a Nova York, on rebrien de Navarro Tomás els materials de l'ALPI i les instruccions per a la realització de l'obra, que Sanchis s'encarregaria de dur a terme. Per a poder fer les enquestes, Moll va desempallegar-se del llast de la impremta, cedint-la a lloguer i amb promesa de venda al seu cap de personal. Al cap de pocs mesos, en canvi (febrer de 1948), comprava a terminis “Llibres Mallorca” per evitar que l'única llibreria on podia trobar-se algun llibre en català caigués en mans de compradors sense interès per les nostres coses; i novament aquesta compra resultà providencial: la llibreria mantingué i reforçà el seu caràcter de punt de trobada de catalanistes i lletraferits, i allí es produí, aquell mateix any, mitjançant una visita de Josep Pla i una altra de Miquel Marquès Coll¹⁷, l'impuls que havia de menar a la represa de la publicació del Diccionari (1949). A partir d'aquell moment, les coses es precipitaren: s'havien acabat els anys de treball a l'ombra, i entràvem en una etapa d'activitat cada vegada més accelerada per als nostres protagonistes.

El primer element dinamitzador fou la incorporació dels “poetes joves”, a les activitats de resistència cultural, un cop acabats els estudis universitaris, devers 1948. El nucli principal d'aquest grup era format per Jaume Vidal Alcover, Josep M. Llompart i Llorenç Moyà —Jaume Vidal havia estat deixeble de Moll a l'Institut Ramon Llull als primers anys quaranta, i ell i els seus amics freqüentaven la casa, atesos per Moll sempre cordialment, però amb pressions. Ara, trobaren en Sanchis el mentor ideal, capaç d'orientar-los literàriament, de dedicar-los hores de conversa, de comprendre les seves ànsies renovadores i de fer de pont entre la seva generació i l'Escola Mallorquina. Sanchis s'implicà fortament en aquesta tasca de magisteri: els impulsà a incorporar-se a les activitats de resistència cultural i a compartir els projectes de l'editorial i els posà en relació amb cercles aliens a aquestes activitats —com Llorenç Villalonga i la seva tertúlia del Riskal, els periodistes del “Balears” Gabriel Fuster Mayans “Gafim” i Joan Bonet, i la gent del “teatre regional”. La presència d'aquells joves i la lectura dels seus versos a les tertúlies de Can Colom causà una vertadera revolució, reforçada per l'impacte de la sessió que s'hi dedicà a Blai Bonet, i més tard per la publicació del llibre d'aquest *Entre el Coral i l'Espiga* (1951) i, al mateix any, per l'antologia *Els poemes insulars de postguerra*, que Sanchis preparà amb la seva entusiasta col·laboració i que marcà una fita important en la vida dels seus protagonistes i en la producció literària de les Illes.

Quan Moll anuncià públicament el propòsit de reprendre la publicació del Diccionari, al setembre de 1948, i demanà la col·laboració dels mallorquins, la “gent de la Ceba” es mobilitzà immediatament: els grans, entorn de la Comissió Patrocinadora del Diccionari, presidida per Mª Antònia Salvà i amb

ficades, amb no més de tres alumnes realment interessades per la matèria.

13. Essent l'element més jove d'aquelles reunions, vaig tenir ocasió de conèixer-hi Octavi Saltor —que semblava portar-ne el maneig—, Bertran i Oriola, López-Picó, Carles Riba i Josep M. de Sagarra— aquest

darrer, en ocasió d'una lectura de poemes de Miquel Dolç.

14. Vegeu *Epistolari*..., carta 25.

15. La meua germana Francesca i jo els acompanyàrem en la segona, que durà dos mesos. Fou un viatge iniciàtic, comparable al que mon pare féu amb Mn. Alcover l'any

1921: a l'octubre següent, vaig ingressar a la Universitat amb el ferm propòsit d'estudiar Filosofia i Lletres i dedicar-me a l'estudi del català.

16. Vegeu MOLL 1975: 92-93 i CORTÉS 2002: 142.

17. MOLL 1975: 94-96.

la missió d'obtenir suport de l'Administració i d'entitats cíviques i culturals, i els joves —als quals s'ajuntà Antoni Amorós Borràs, incorporat de poc a la casa per a treballar en tasques auxiliars del Diccionari i de l'Editorial— foren el nucli del Secretariat de l'Obra del Diccionari, que s'encarregà de l'organització d'activitats de promoció. Amb la mateixa voluntat d'unió es formà l'any 1950, ja represa la publicació, la Comissió Patrocinadora de l'Obra del Diccionari a Barcelona, i mesos després la de València (presidida aquesta per D. Nicolau Primitiu Gómez) i els corresponents Secretariats. El Secretariat de Barcelona, sota l'impuls del gran patriota i publicista Joan Ballester i Canals, posà en marxa una campanya publicitària de gran abast (conferències, anuncis, presència a fires i a la Festa del Llibre, Exposició itinerant del Diccionari —amb un èxit realment espectacular a València—, etc.) i així començà una nova època de la resistència cultural coordinada a tots els territoris de parla catalana, que, passant per diferents etapes a mesura que es guanyaven posicions, havia de durar fins a l'acabament de l'obra, l'any 1962.

Dins aquest marc de resistència “pancatalana”, fou important l'intent de publicació dels “Quaderns Literaris Raixa” (1953) i, un cop fracassats aquests per la intervenció de la censura, la creació de la Biblioteca Raixa i els seus “Cap d'Any” —el volum de cròniques i miscel·lània, amb què de 1956 a 1964 obsequiàrem els subscriptors¹⁸. S'intensificà també la relació amb els catalans de l'exili: les revistes Pont Blau, La Nostra Revista —després La Nova Revista—, etc., i els Jocs Florals (on Sanchis obtingué quatre vegades el Premi Pompeu Fabra); i a partir del Cap d'Any 1959, la crònica de Barcelona, València, les Illes i el Rosselló s'amplia amb un resum de “notícies de fora de les terres catalanes”.

D'altra banda, amb la represa de la publicació, el Diccionari tornà ser present a l'estranger: Joan Coromines emprengué accions per fer-lo conèixer a Nord-Amèrica i Joan Mascaró reprengué les seves des del Regne Unit; l'any 1952, després de fer a Catalunya-Nord les darreres enquestes per a l'ALPI, Sanchis i Moll anaren a París, i el segon a Suïssa a visitar Walter von Wartburg i Arnald Steiger, i al 1954, Moll féu una gira de conferències a cinc universitats alemanyes; però l'impuls més important vingué del VII Congrés Internacional de Lingüística i Filologia Romàniques —el primer que la Société de Linguistique Romane celebrava després de segona guerra mundial—, que tingué lloc amb gran èxit a Barcelona a l'abril de 1953, entorn del tema general “El domini lingüístic català en relació amb les llengües ibero-romàniques i gal·lo-romàniques”¹⁹. En els congressos internacionals que seguiren aquest (els de Ciències Onomàstiques de Salamanca i Munic i els de la Société de Linguistique Romane de Florència, Lisboa, Estrasburg, etc.), la presència d'un grup important de catalans —Aramon, Badia, Coromines, Moll, Sanchis i els més joves Germà Colon i Joan Veny— fou una constant; i el català fou sovint tema de ponències i comunicacions d'ells i de catalanòfils estrangers.

18. Dins de la seva modèstia, aquests volums, que incloïen, a més de les cròniques, una llista pràcticament exhaustiva de les publicacions de setembre a setembre a tots els territoris, à càrrec de Montserrat Martí i Bas, constitueixen un important camp de treball per a l'estudi de la resistència cultural, al ritme dels canvis socials i polítics d'aquells anys a cada territori.

19. El Congrés, presidit per Wartburg i amb Mn. Grieria com a president del Comitè

Organitzador i Antoni M. Badia i Margarit de Secretari General, aconseguí un difícil èxit diplomàtic, acollint en un clima de cordialitat congressistes procedents de “bàndols” enfrontats durant la guerra; per al català, fou d'una excepcional importància, tant pel tema com per la massiva presència de filòlegs catalans (Coromines, tornat recentment de l'exili, hi tingué un paper important) i per les activitats complementàries que s'organitzaren —el Secretariat del Diccionari hi muntà

una vegada més l'Exposició, i Sanchis Guarner passà gust d'explicar-la a un públic de col·legues—; i per al grupet de llicenciats recents o imminents que Badia incorporà a les tasques de l'organització, resultà una experiència inoblidable i una font de beques que en el cas d'algun —Germà Colon— enaminà el rumb de la seva vida, i per a d'altres, com Joan Veny o jo mateixa, significà una impagable ampliació d'horitzons.

Bernat Vidal, Baltasar Porcel i J. Maria Llompart (tapat per la senyera). D'esquena, Miquel Pons i Sanchis Guarner en el dinar de comiat d'aquest (Mallorca, 1959).

Aplec a Sant Llorens de Munt amb motiu de l'acabament del *Diccionari* (1962).

El febrer de 1959 sortí a trasllat la plaça d'adjunt numerari de francès de l'Institut Femení Sant Vicent Ferrer, de València. Sanchis la sol·licità, i l'obtingué aquell mateix estiu. A Mallorca només se n'alegrà ell: la dona i el fill, perfectament integrats a l'illa, desitjaven no moure-se'n, i els amics en tenien un dol —i l'expressaren en l'acte de comiat del 16 d'agost al Puig de Sant Salvador, i també en altres trobades, com els *Coloquios de Poesia* que Cela organitzà aquell estiu a Formentor. Tothom comprenia, però, que el seu retorn a València podia ser molt útil al País Valencià, tant per a conciliar voluntats entre els grups valencianistes com per a la implantació definitiva dels estudis de Filologia Catalana a la UV, on ja feia anys que es desplaçava anualment per a impartir-hi cursos breus²⁰. L'acomiadaren doncs, amb dolor, i immediatament començaren a enyorar-lo.²¹

1960-1975. Anys de feina intensa i de contactes esporàdics

Tot just retornat a València, Sanchis reprèn el paper de mentor de Torre que havia exercit des de l'inici del grup, i de mitjancer entre els sectors enfrontats del valencianisme (però la tasca, feta a proximitat, li resulta més difícil que la que havia exercit des de la distància, i acabarà per allunyar-se de Torre); publica, a petició de Fuster, la segona edició actualitzada de *La llengua dels valencians*; impulsa la represa de l'editorial *l'Estel*, n'esdevé director i publica una col·lecció de llibres sobre València, de gran interès; prepara i publica l'antologia de *Poetes universitaris valencians*, amb un impacte semblant al que havia tingut a Mallorca la dels *Poetes insulars de postguerra*; ensenya francès a l'institut i diferents matèries a la Universitat, on esdevindrà mestre indiscutible de l'actual generació de filòlegs valencians; etc. Fins al final del franquisme, la seva figura té un pes creixent en la vida social i política del País Valencià, que justifica el títol *La conversió en home-símbol* (1962-1975) amb què Santi Cortés encapçala el capítol dedicat a aquesta etapa de la seva vida. Mentrestant, Moll continua i amplia la seva tasca a Mallorca: culmina la redacció i l'edició del DCVB, crea la col·lecció "Els Treballs i els Dies", on publica una sèrie d'obres importants²², i assumeix la publicació d'una col·lecció de poesia, —"La Balanguera"— per iniciativa dels poetes

²⁰. Vegeu Cortés 2002: 177-180.

²¹. El vaig suplir en la tasca de preparació del Diccionari (ell m'hi havia entrenat convenientment, i ja feia dos anys que ens repartíem els materials) i el vaig substituir com a interina de francès a l'Institut Joan Alcover —vaig cessar, en canvi, com a becària de l'ALPI, ja que els materials partien, naturalment, amb ell cap a València. Al cap de pocs mesos,

Josep M^a. Llompart entrà a l'Editorial com a assessor literari i assumí amb gran eficàcia la tasca de mentor de poetes joves que Sanchis havia deixat desamparada.

²². Iniciada amb *L'Art en el Regne de Mallorca* de Marcel Durliat, la col·lecció continuà amb *La literatura Moderna a les Balears* de J. M. Llompart, el *Cançoner Popular de Mallorca* del P. Ginard, en quatre

volums que ell prologa després d'organitzar-ne els materials, i diferents llibres seus: el *Vocabulari mallorquí-castellà*, després ampliat en el *Diccionari català-castellà* i completat amb el *Diccionari castellà-català*, i els dos volums de memòries, *Els meus primers trenta anys* i *Els altres quaranta anys*, *Els Llinatges catalans*, etc.

joves; impulsa la fundació de l'Obra Cultural Balear sobre el model d' Òmnium Cultural, recentment creat, i vincula les seves activitats amb les de l'Estudi General Lul·lià (del Consell Rector del qual era membre des de la seva fundació, al 1951)²³, que acull, des del juny de 1963, els exàmens de català de l'OCB per als alumnes dels diferents instituts i col·legis on extraoficialment se n'imparteixen classes; d'altra banda, adquireix popularitat entre el públic de Mallorca per l'adaptació radiofònica de les rondalles i per un consultori sobre qüestions de llengua a la ràdio i al *Diario de Mallorca* ("la Pàgina de Ca nostra") i entre el de Catalunya amb una secció del *Correo Catalán, Los hombres, las ideas, los hechos*. És una època de plenitud de tots dos, que es tradueix en distincions i premis nombrosos, com el Premi Cerdà Reig per a Sanchis (1963), i el doctorat *honoris causa* per a Moll, de Basilea (1964) i de Barcelona (1975) i, potser el més emblemàtic, el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes, que Moll rep el 1971 i Sanchis el 1974.

Durant aquests anys es troben sovint com a protagonistes en celebracions solemnes, com les del centenari del naixement de Mn. Alcover i la "festa de les acaballes" del Diccionari²⁴, que al 1962 reuniren a Mallorca i a Catalunya participants de tot el territori català; en congressos i altres esdeveniments científics —especialment, al Congrés Internacional de Filologia Romànica d'Estrasburg, el mateix 1962 ("l'any de la victòria", segons Moll), en què Sanchis presentà el primer volum de l'*ALPI*, que malauradament havia de ser l'últim, i Moll anuncià el final del DCVB i n'exposà la història i la tècnica d'elaboració; o bé en reunions de caire patriòtic, com les que Joan Triadú organitzava anualment a Cantonigròs, i especialment en nombroses activitats de l'"Any Fabra" (1968). I sobretot, col·laboren, amb la íntima harmonia de sempre, en actuacions col·lectives de gran importància: les tasques de la Secció Filològica de l'IEC, les d'adequació dels textos litúrgics i les que impulsà el Congrés de Cultura Catalana.

L'elecció de tots dos com a membres de l'IEC, el 17 de març de 1961, fou celebrada amb gran eufòria per Joan Coromines²⁵, que d'ençà de la polèmica desfermada per la "conferència de primavera" de Moll sobre "Els dos diccionaris" (1954), en la qual actuà de mitjancer entre els puristes, d'una banda, i Moll i Sanchis de l'altra, comprenia la necessitat d'obrir l'IEC a posicions menys rígides i havia procurat amb insistència l'entrada de Moll a la SF, i la de tots dos a partir de 1959²⁶. Malauradament, però, encara que tots tres estigueren sempre d'acord en les qüestions lingüístiques, es produïren moments de crisi a causa del radicalisme de Coromines enfront del secretari general i dels projectes que feia de promoció exterior de la SF, fins que l'any 1966 aquest deixà d'assistir a les sessions.

Quant als textos litúrgics, tots dos participaren al Segon Congrés Litúrgic de Montserrat (1965) i hi presentaren una ponència sobre els "Problemes de l'ús del vernacle" a València i a les Illes —Badia ho féu sobre els del Principat—; foren membres de la Comissió Interdiocesana de Litúrgia, treballaren amb les respectives comissions diocesanes en l'elaboració dels textos litúrgics i lluitaren per la seva implantació,

23. Sobre les circumstàncies de la creació de l'Estudi General Lul·lià i sobre el paper d'aquesta institució com a embrió de l'esplèndida realitat actual de la Universitat de les Illes Balears, vegeu MOLL 1975: 113-116 i 249-251. Posteriorment, l'EGL ha donat i dona encara ara cobri a nombroses institucions cíviques i, per mitjà de la Càtedra Ramon Llull —de l'EGL i la Universitat de Barcelona (avui substituïda en aquesta comesa per la Universitat de les Illes Balears), ha organitzat esdeveniments tan importants per a la nostra història cul-

tural com el Cursos d'Estiu de Català a Mallorca que se celebraren a la Porciúncula des de 1978 fins ben entrada la dècada dels vuitanta, i el XVI Congrés Internacional de Lingüística Romànica, a l'abril de 1980.

24. Moll tingué interès a fer coincidir els dos esdeveniments; Sanchis participà en el primer amb una conferència sobre *Mossèn Alcover, filòleg*, i Moll amb la publicació —simultània, a Raixa i Les Illes d'Or— d'*Un home de combat, Mn. Alcover*; i tots dos, foren, naturalment, protagonistes del segon.

25. "Tinc la sensació d'haver fet un pas molt important cap a un dels objectius més importants de la meua vida", escriu a Moll el 10 d'abril (carta 117 de l'*Epistolari*).

26. Vegeu les cartes 59, 64, 65, 83-87, 102, 105, 106, 114 i 116 de l'*Epistolari* Coromines-Moll, que il·lustren sobre les estratègies que, entre l'agost de 1954 i l'abril de 1961 desplega Coromines per a vèncer, d'una banda, les reticències dels puristes de l'IEC, i de l'altra, les de Moll, respecte de la candidatura d'aquest.

enfront dels qui pretenien identificar “vernacle” amb “castellà” i dels qui no reconeixien —o no volien reconèixer— en el model general de llengua el seu “valencià” o “mallorquí” quotidià. L’anticatalanisme d’uns i altres es manifestà a València l’any 1971, amb l’oposició al nomenament de Sanchis com a cronista oficial de València, i el 1972 a Mallorca amb la “polèmica d’En Pep Gonella”²⁷. I no cal dir que en aquesta situació era inevitable que la posada en marxa del Congrés de Cultura Catalana amb la voluntat explícita de normalitzar l’ús de la llengua en tots els sectors de la societat, i l’ample ressò que tingué en tot el territori, desencadenés una forta ofensiva anticatalanista, especialment a València, amb la *polèmica del “¿valenciano o catalán?”* protagonitzada l’any 1975 primer per Santonja i després per Ombuena, contra la posició científica de Sanchis, i per les rèpliques serenes d’aquest, i amb nombroses i diverses intervencions a favor d’un o l’altre “bàndol”²⁸.

En els darrers anys de vida de Sanchis (1976-1981)

Havíem engegat el CCC —com sempre, durant el franquisme— com una acció de resistència cultural coordinada enfront de les constriccions de la *España una*, com si Franco no s’hagués de morir mai; i en produir-se la mort d’aquest, les perspectives de futur quedaren profundament alterades. Proclamat Joan Carles de Borbó com a rei i amb Adolfo Suárez de president del Govern, l’aprovació en referèndum de la *Ley para la Reforma Política* (1976) obrí el camí a la Constitució espanyola de 1978 i al seu “invent” del *Estado de las Autonomías*, que obria fronteres interiors dins l’àmbit dels països catalans (des d’aquell moment, cada Comunitat seguiria el seu propi procés cap a l’autonomia, a partir d’un “règim preautonòmic” previ), però donava pas a un futur de democràcia i de respecte a la personalitat dels pobles. Passada la incertesa inicial, de grans tensions entre continuistes i rupturistes, el “Compromís Autonòmic”, o “Pacte per l’autonomia i la democràcia” fruitaria en els diferents Estatuts d’Autonomia. No cal dir, però, que el camí no va ser fàcil: en aquells anys de la Transició (1976-1978) i la Preautonomia (1979-primers anys de la dècada dels vuitanta, segons els territoris), hi hagué envestides fortes, procedents de l’exterior i de l’interior, contra els nacionalismes i les senyes d’identitat nacional–llengua i cultura i també les banderes i les institucions).

A les Illes les coses anaren bastant bé. El Congrés de Cultura Catalana prengué força, i tingué el mèrit de reunir en una acció comuna tots els partits que s’anaren legalitzant (excepte AP, que era molt minoritari) i fins i tot els grups d’esquerra no reconeguts; junts prepararen, a la seu de l’Obra Cultural Balear, actes d’informació popular sobre la llengua i de promoció del seu ús, i la gran manifestació del 29 d’octubre de 1977 en demanda d’amnistia i Estatut d’Autonomia. El govern preautonòmic de la UCD va ser molt sensible a la qüestió lingüística: el President Albertí nomenà experts en llengua i en jurisprudència com a membres de diferents comissions, deixà els cursos i programes de català en mans de l’OCB i féu imprimir i difondre 40.000 exemplars de la conferència de Moll, inaugural del curs de l’OCB 1978-79, *Llengua o dialecte? Català o mallorquí?*, que ens va estalviar molts problemes. En canvi,

27. La polèmica fou iniciada amb una carta al Director del *Diario de Mallorca* que amagava, sota el nom (ben adequat, per cert) del personatge grotesc d’una cançó popular, un col·lectiu encara avui no identificat i feia una defensa aferrissada del “mallorquí” contra el “domini del català”, del qual feia responsable Moll. Aquest replicà, *En Pep*

Gonella contrareplicà i al llarg de prop de tres mesos *Diario de Mallorca* rebé una pluja de cartes de tots colors, que Moll recollí en un volum de “Les Illes d’Or”, *La polèmica d’En Pep Gonella*, que produí en Coromines un impacte que ens deixà astorats: “l’he recorregut d’un cap a l’altre d’un sol bleix, i no és una frase, perquè és que

quasi literalment puc dir que he estat pan-teixant commogut —ara de goig, ara de ràbia, però més d’aquell que d’aquesta— des del començament fins a la fi”, diu en la carta 192 de l’*Epistolari*.

28. Vegeu CORTÉS: 311-320.

a València, la UCD va fer estralls²⁹: cada passa que a Mallorca es feia amb naturalitat, al País Valencià era objecte de grans batalles, i Sanchis, tant per la seva posició clau per al recobriment de la llengua pròpia (la Càtedra de Filologia Valenciana, l'ICE, el Deganat, etc.) com per l'energia amb què actuava políticament en defensa de la veritat científica enfront d'intoxicacions aberrants, es trobà sempre de ple enmig de l'huracà: esbrincades dels “blavers” —en públic o dins el seu mateix despatx—, accions vandàliques a casa seva, un paquet explosiu com a regal nadalenc... Cal dir que a Mallorca també hi hagué una ofensiva forta dels “gonellistes”, en forma de pintades,³⁰ i d'articles intoxicadors amb el fantasma de “l'imperialisme català”³¹; però el suport del Consell Interinsular a l'ortodòxia lingüística reduïa la seva credibilitat als ulls del poble senzill.

Els darrers anys de la vida de Sanchis foren d'una gran intensitat³²: incansable en el treball científic i cultural, arriba, amb la càtedra i el deganat, al cim de la seva carrera universitària i rep premis i honors diversos, i alhora és objecte constant d'intrigues i atacs, en una alternança d'alegries i disgustos sens fi. Paral·lelament, Moll menava, de manera pacífica, una activitat semblant³³, i rebia el Premi Ossian i altres honors. Tots dos compartiren les tasques del CCC (1975-77) —del qual foren vicepresidents d'honor; les del IV Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Basilea, 1976); l'acte de presentació de la *Gran Enciclopèdia Catalana* al Palau de la Generalitat de Barcelona (15 de desembre de 1980), i el dinar de l'endemà al mateix Palau (al qual també participà Eliseu Climent, i en el qual, segons Moll, “tota la conversa ha estat dedicada a orientacions sobre la difícil qüestió lingüística del País Valencià”), i el XVI Congrés Internacional de Lingüística i Filologia Romàniques (Palma, abril de 1980), del qual Moll era Vicepresident del Comitè Organitzador (que presidia Badia), i Sanchis —que hi acudí acompanyat d'un bell floret de joves deixebles, professors ja de la Universitat de València— membre del Comitè d'Honor³⁴. La darrera trobada entre els dos amics —i amb Ramon Aramon, que era el President del jurat—, tingué lloc a Barcelona, en l'acte de lliurament del premi “unitat de la llengua” de la Fundació Jaume I a Sanchis. Una trobada agredolça, en què comentaren àmpliament els atacs que Sanchis rebia, però també els progressos del valencianisme al País Valencià, i de la seva visió d'una llengua literària “composicional”, en què els parlants de totes les contrades poguessin sentir-se còmodes.

La mort sobtada de Sanchis, el 16 de desembre de 1981, fou per a Moll un cop molt dur. Participà en diversos homenatges pòstums (articles a l'*Avui*, a *Serra d'Or* i a l'*Espill*; actes organitzats per l'OCB,

29. Vegeu CORTÉS: 306-308

30. La façana de Llibres Mallorca “lluï” durant anys pintades insultants (al principi les esborràvem, però acabàrem per renunciar a la neteja), i fins i tot, en una ocasió, al replà de casa nostra, al tercer pis de la Plaça d'Espanya on vivíem des de 1956, hi trobàrem, escrit en grans lletres vermelles, “soll de porcs catalanistes”.

31. Replicàvem als atacs públics des de *La Columna de Foc* —l'espai de dues i fins a quatre pàgines que el diari *Última Hora* ens cedí per a la campanya, i que aprofitàrem de 1975 a 1980—, o des del mateix mitjà d'on provenia la provocació. Per exemple, a l'abril del 77, vaig haver de rebatre amb contundència, en dues “cartes obertes” al *Diario de Mallorca*, dos articles d'un arquitecte

molt respectat que atacaven la gent del Congrés de Cultura Catalana i l'Obra Cultural Balear com “aquest grup genocida” que “amb la consabuda finalitat d'integrar les Illes Balears dins un fantàstic imperi polític-cultural català vénen fent campanya... i van contra els sentiments més íntims del nostre poble”.

32. Vegeu-ne l'exposició documentada i impressionant de CORTÉS: 341-389.

33. Vegeu cartes a Coromines, núm. 212, 214 i 218 de l'*Epistolaria*.

34. Per a nosaltres, l'acte més important d'aquest congrés fou la taula rodona sobre “Present i futur de la llengua catalana”, a càrrec de M. Wandruszka (Salzburg), G. Kremnitz (Münster), Vicent Pitarch i Antoni M. Badia i Margarit; al final de la sessió,

Vicent Pitarch presentà el document sobre “la unitat de la llengua catalana” que havia estat aprovat en el V Col·loqui Internacional de la Llengua i Literatura Catalanes (Andorra, 1979) i en demanà la ratificació, que fou acordada per aclamació. Al final del Congrés s'envià al President del Consell Interinsular i al del Govern central un altre document, en el qual grans figures de la romanística bons coneixedors del català es felicitaven dels recents progressos de la llengua catalana cap a la normalització, però lamentaven “les tentatives de sécession idiomatique effectuées au Pays Valencien par certains groupes de pression pour des raisons dépourvues de tout fondement scientifique”.

etc.), però li costava molt donar forma al seu pensament; i quan, després d'uns anys de voràgine de feina, ja invàlid, intentava redactar per a un tercer tom de memòries un capítol d'"amics morts", es va esforçar mil vegades a escriure un comentari sobre Sanchis, però invariablement en quedava insatisfet i l'esqueixava. D'aquell frustrat tercer volum, en queden només unes notes, publicades com a annex al volum I de la seva Obra completa³⁵, que s'acaben al 1983, amb aquests dos paràgrafs: "Per arrodonir els obsequis i festes de l'any 1983, cap a la tardor, vaig rebre un ofici de la Universitat de València, que em comunicava l'acord d'atorgar-me el doctorat honoris causa d'aquella Universitat (...)". "Encara, en la ressenya d'aquest any, cal fer constar la concessió del "premi Manuel Sanchis Guarner per la unitat de la llengua catalana" que em fou concedit en les festes Pompeu Fabra celebrades a Lleida (...)".

Un doctorat *honoris causa* que Sanchis havia promogut i que els seus deixebles feren prosperar, i un premi que uní els seus dos noms en un mateix homenatge. D'aleshores ençà, un i altre han rebut, junts o per separat, honors i homenatges a balquena; i qualsevol honor fet a l'un comporta invariablement el de l'altre. Els seus noms resten inseparablement units en la història de la nostra llengua i cultura, i junts els evocarem a cada passa endavant que la nostra comunitat cultural i la seva llengua faran fins que, plenament normalitzades, ocupin el lloc que els correspon, a casa nostra i als ulls del món.

35. Vegeu MOLL (2003): 585-630.